

ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОТЕРПІЛОМУ ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

THE PROBLEM OF ACCESS TO JUSTICE AS A GUARANTEE TO THE VICTIM

У статті досліджено основні підходи щодо забезпечення потерпілому доступу до правосуддя. Проаналізовано міжнародну судову практику, доктринальні джерела вітчизняних науковців та актуальне законодавство. Визначені вектори розвитку кримінального процесуального права України в напрямі забезпечення належного доступу потерпілого до суду та правосуддя загалом. На прикладі прецедентних справ ЄСПЛ показано ставлення до проблеми доступу до правосуддя міжнародних судових інстанцій, а також результати імплементації цієї практики у процесуальне законодавство України.

Аналізуючи думки вітчизняних науковців, виведено саме узагальнене поняття доступу до правосуддя, відмежовано його від понять доступності правосуддя та доступу до суду, визначено основні ознаки цієї засади кримінального провадження, вказано на заходи, необхідні до запровадження для подолання наявних і потенційних проблем, що можуть виникнути на підставі недотримання принципу доступності правосуддя та незабезпечення доступу потерпілого до ефективних національних засобів захисту.

Аналізуючи національне та міжнародне законодавство, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також рекомендації та декларації Комітету Міністрів Ради Європи, показано перспективні напрями модернізації кримінального процесуального законодавства України, наближення його до європейських стандартів.

Аналізуючи прецедентну практику ЄСПЛ як щодо України, так і щодо інших держав-учасниць Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, наведено конкретні приклади порушення права потерпілого на забезпечення його права на звернення за захистом порушених прав до суду, зазначено про роль прецедентної практики суду та її вплив на виконання загальних засад кримінального провадження в Україні.

Послудуючи практичні напрацювання та думки провідних вітчизняних учених-криміналістів, запропоновано можливі моделі покращення ситуації, що стосується статусу потерпілого як суб'єкта кримінального провадження. Визначено актуальність цієї проблеми, зважаючи на триваючі реформаційні процеси всередині правової системи України, які зачіпають і царину кримінального процесуального права.

Ключові слова: *доступ до суду, судова практика, статус потерпілого, доктринальний аналіз, судовий захист.*

The article provides a research of the main approaches of delivering the access to justice to the victim of a criminal offence. The fundamental analysis of doctrine, current legislation and international judicial practice has been conducted. The main and foregoing vectors of criminal process of Ukraine development in the field of delivering access to justice and access to court to victims are being located in this article. Taking the judicial rulings of ECHR as an example, the general problems of access to courts and justice are being illustrated in the research.

The definition of access to court and access to justice categories and their distinction from each other has been provided by means of researching the opinions of the leading

Ukrainian legal scientists. The main principles of such a legal category as “access to court” and “access to justice” have been defined and the dire actions to implement have been detected due to profound doctrine, legislation and opinion research.

By comparing the Ukrainian criminal process system with the international judicial and legal practice and taking into account the proposals in form of the legal documents, a conclusion about further actions towards legal modernization of criminal justice of Ukraine and harmonization with the European law system has been made.

By researching the legal practice of the European court of human rights, the provisions of the European convention on human rights and fundamental freedoms, the peculiarities of Ukraine’s criminal process paradigm, taking the precedental cases not only connected with Ukraine as a party, but along with it taking into consideration the whole practice of the Court on the member-states’ account, a crucial comparative conclusion has been made, together with the Ukrainian scientists’ opinion summary, about the future actions important to make in order to guarantee the access to justice principle in light of the ongoing judicial reform, which is taking place in Ukraine. The article puts the stress on the urgency of the problem under discussion and provides a list of offers to the legal bodies of Ukraine, standing as an issue of great topicality.

Key words: *justice, courts, access, victim, judicial practice.*

Вступ. Варто визначити, які саме перешкоди стоять на шляху потерпілого від кримінального правопорушення до захисту ним своїх прав шляхом звернення до суду. Остання судова практика та доктринальні джерела стверджують, що потерпілий при реалізації права на доступ до суду нерідко зіштовхується з проблемами як матеріального характеру, так і матеріально-правовими труднощами. Статус потерпілого, проблема його захисту та надання ефективної правової допомоги, забезпечення дієвої моделі правового захисту потерпілого є ключовими питаннями цього дослідження.

У ході дослідження проаналізовано думки вітчизняних вчених щодо питання доступу потерпілого до правосуддя, публікації та монографії таких спеціалістів у галузі права: О.О. Овсянникова, О.О. Кисельова, О.П. Кучинської, Л.Д. Удалова, А.В. Лапкіна, О.М. Овчаренко, І.В. Гловою, В.Г. Уварова.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правового статусу потерпілого від кримінального провадження, визначення проблемних питань, що стосуються забезпечення його ефективного доступу до правосуддя, визначення основних проблем у цьому напрямі та моделей їх вирішення.

Результати дослідження. Резюмуючи думки стосовно доступності правосуддя як загально-правової категорії та її місце в системі загальних засад кримінального провадження, О.М. Овчаренко наголошує, що термін «доступність правосуддя» має право на існування, оскільки є часто вживаним, проте другим найбільш вживаним терміном є «вільний доступ до суду» [1, с. 31–33]. Варто зазначити, що думки вітчизняних вчених щодо змісту доступу до правосуддя є неоднозначними, а доступність правосуддя сприймається у широкому та вузькому сенсах.

Низка вчених, зокрема І.Є. Марочкін, визначають такі елементи доступності: судоустрійні, організаційно-правові та економічні [2, с. 127–129]. Якщо розподілити доступність правосуддя на елементи, то серед них можна виділити розумний строк розгляду справи, максимально можливо простоту процесу, доступ до судового рішення та його виконання. Саме на цих елементах і можна зосередитися, досліджуючи питання доступу потерпілого до правосуддя [1, с. 59].

Варто розпочати з того, як українське законодавство позиціонує доступ до правосуддя потерпілого. Кримінальний процесуальний кодекс України містить низку положень, які декларативно гарантують будь-якій особі, в тому числі потерпілому, доступ до справедливого судового розгляду. Так, у ст. 21 КПК України зазначено, що кожному гарантується право на справедливий розгляд і вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону [3]. Якщо розглядати доступ до правосуддя з точки зору розумності строків, то ст. 28 КПК також цілком гарантує їх дотримання, проте варто зважати на оціночність цієї категорії, а отже розумність строків буде залежати від низки факторів у кожному провадженні.

Не можна не звернути увагу і на окремі права, надані потерпілому відповідно до ст. 56 КПК України. Серед них можна виокремити право на негайну реєстрацію заяви про кримінальне правопорушення та визнання особи потерпілою, а також право отримувати інформацію, яка

стосується безпосередньо цієї особи та вчиненого щодо неї кримінального правопорушення. Загалом можна зробити висновок про те, що фактичне закріплення доступу потерпілого до правосуддя на рівні законодавства цілком має місце, проте варто пам'ятати, що не можна тлумачити цю засаду, лише спираючись на законодавчі положення, адже доступ до правосуддя включає в себе усі стадії провадження, а також фактичну реалізацію законодавчих положень на практиці.

І.В. Гловюк при дослідженні цієї проблеми наголосила на тому, що необхідно відрізнити поняття «право на доступ до суду», «право на доступ до правосуддя» та «право на справедливий судовий розгляд», констатувавши, що право на доступ до правосуддя більше стосується забезпечення можливості розгляду справи по суті у судових стадіях, тоді як право на доступ до суду охоплює як судові, так і досудові стадії кримінального провадження [4, с. 4]. У контексті цієї статті важливо звернути увагу як на судову стадію, так і на досудовий етап кримінального провадження, оскільки обидва мають значний вплив на процесуальний статус потерпілого.

Визначившись із елементами доступу до правосуддя та його змістом, а також регламентацією цих понять у національному законодавстві, необхідно звернути увагу на міжнародні профільні документи, присвячені проблемі доступу до правосуддя. Насправді ця проблема не є новою, проте вона не втрачає своєї актуальності.

Варто розпочати зі ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, п. 1 якої включає в себе засаду доступу до правосуддя, гарантуючи особам право на справедливий судовий розгляд. Для того, щоб розгляд суду був справедливим, особа, в тому числі і потерпілий, має бути забезпечена своєчасним і повним доступом до судового розгляду щодо кримінального правопорушення, внаслідок якого була заподіяна шкода потерпілому.

З огляду на цю засаду Комітет Міністрів Ради Європи прийняв Резолюцію (78)8 Комітету Міністрів про юридичну допомогу і консультації, в якій досить чітко поставив перед країнами-членами Ради Європи задачу усунення економічної перешкоди доступу до правосуддя [5]. Із зазначених вище функціональних складників доступу до правосуддя очевидним є те, що потерпілий від кримінального правопорушення зіштовхнується з проблемою матеріального (економічного) забезпечення ефективності свого захисту. Це твердження можливо екстраполювати й на аспект судових витрат, проте здебільшого таке ускладнення стосується проблеми правової допомоги, юридичних консультацій, а також рівномірного забезпечення потерпілого такою допомогою протягом усіх стадій кримінального провадження.

Національне законодавство України містить у собі норми щодо безкоштовної правової допомоги особам, які цього потребують, зокрема ст. 49 Кримінального процесуального кодексу України передбачає процедуру надання безоплатної правової допомоги, але тут же стає питання про її своєчасність і всеосяжність. Так, у Додатку 1 до Резолюції (78)8 зазначено, що українцям бажаним є те, щоб юридична допомога надавалася особам навіть за тієї умови, якщо вона може покрити частину судових витрат. У такому разі доцільно було б усе одно забезпечити особі правову допомогу за її фінансової участі щодо частини судових витрат.

Окремим моментом, на якому хотілося б зупинитися та запропонувати його для законодавця, є пункт Резолюції, який вказує на те, що надання юридичної допомоги особі, у нашому випадку потерпілому, має бути можливе вже в процесі кримінального провадження на одній із його стадій у тому разі, якщо матеріальний стан потерпілого різко зміниться, суттєво впливаючи на здатність особи ефективно захистити свої права на стадії досудового розгляду та під час судових засідань.

Справедливо зазначити, що навіть попри те, що в Україні існує система безоплатної правової допомоги, а потерпілий має процесуальне право на її забезпечення, Резолюція, якщо піти шляхом тлумачення її положень у контексті актуального законодавства, ставить за пріоритет динамізм і гнучкість національного судочинства, а, враховуючи те, що йдеться про потерпілого, якому було нанесено шкоду кримінальним правопорушенням, гнучкість кримінального судочинства є досить важливою з огляду на те, що шкода від заподіяння кримінального правопорушення відрізняється від такої, що виникає в цивільних правовідносинах, а отже потребує особливого ставлення. Також Резолюція декларує можливість оскарження рішення про відмову у наданні правової допомоги, надаючи потерпілому шанс ефективно боротися за своєчасне надання йому допомоги, об'єктивно дослідивши умови, за яких він звернувся до правоохоронних органів.

Робота щодо статусу потерпілого у кримінальному судочинстві в рамках Ради Європи була продовжена, і вже Рекомендація Комітету Міністрів R(85)11 від 28 червня 1985 року безпосередньо стосувалася полегшення статусу потерпілого в рамках кримінального процесу [6]. Схвально слід оцінити те, що ключові положення цього документу були сприйняті українським кримінальним процесуальним законодавством.

Варто звернути увагу на рекомендацію щодо можливості потерпілого заявити клопання про перегляд рішення компетентного органу щодо невідкриття кримінального провадження та можливість прямого звернення до суду з цього приводу. Такий захід спрямований на те, щоб потерпілий мав змогу реалізувати своє право на справедливий судовий розгляд, передбачаючи запобіжний захід проти непрофесійної або несвоєчасної діяльності органів досудового розслідування.

Торкаючись такого критерію забезпечення потерпілому доступу до правосуддя як забезпечення максимальної простоти судового розгляду, не можна не звернути увагу на новий перспективний напрям, впровадження якого в систему кримінального судочинства могло б розвантажити суди, спростивши розгляд кримінальних проваджень і сприяючи максимальному дотриманню засади розумності строків. Йдеться про надання можливості паралельно із забезпеченням доступу до правосуддя використовувати альтернативні засоби посередництва і примирення, початок введення яких в Україні вже спостерігається на правовому горизонті.

З цього приводу був прийнятий Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк і ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів, у якому було детально досліджено вплив медіації на кримінальне судочинство [7, с. 20–23]. Зокрема, Консультативна рада дійшла висновку, що медіація у кримінальному судочинстві є більш складним до впровадження процесом, ніж у цивільному процесі, адже питання захисту потерпілого та його зустріч з обвинуваченим є дуже делікатним питанням і не може поширюватися на такі провадження, використання альтернативних засобів у яких може призвести скоріше до небажаних наслідків, ніж до раціонального вирішення проблеми.

Зважаючи на те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, стає очевидним, що медіація пропонується скоріше як субсидіарний засіб, який має право на існування паралельно з можливістю забезпечити потерпілому доступ до справедливого судового розгляду. Така можливість одночасно із судовим розглядом, забезпечуючи всебічний розгляд і виконання судових рішень, на думку європейських провідних юристів, може бути реалізована за допомогою моделі «відновлювального правосуддя».

Як зазначено у п. 146 Висновку, відновлювальне правосуддя дає змогу потерпілим, правопорушникам, а іноді і представникам громади спілкуватися прямо або непрямо, якщо необхідно – за допомогою посередника щодо правопорушення (здебільшого незначного порушення майнових прав або правопорушень, вчинених молодими порушниками) і того, як виправити завдану шкоду. На підставі наведеного вище, доцільно було б ввести систему відновлювального правосуддя в Україні не як заміну кримінальному судочинству, а як ефективний засіб доступу потерпілого від кримінального правопорушення до правосуддя.

Звернувши увагу на міжнародну практику, не можна оминути увагою судові рішення Європейського суду з прав людини, напрацювання та рішення якого не лише є частиною законодавства України, а й слугують надзвичайно змістовним доробком, який є індикатором того, в якому напрямі слід розвивати конкретну проблематику для ефективної трансформації судової системи шляхом законодавчих змін, тим більше, що використання судами України практики ЄСПЛ як джерела права закріплено ст. 17 Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» [8].

Універсальність судової практики ЄСПЛ полягає у тому, що фабула конкретної справи не обов'язково слугує прив'язкою до окремого принципу або засади кримінального судочинства, оскільки окремі думки суддів і вирішення питання про прийнятність заяви та вимог можна тлумачити стосовно інших принципів і засад, у чому й полягає безумовна цінність міжнародної судової практики.

Забезпечення права на справедливий судовий розгляд, а також забезпечення потерпілим ефективних засобів правового захисту (effective remedies) є невід'ємним складником права на доступ потерпілого до правосуддя. Доказом цьому є прецедентна практика ЄСПЛ, а саме справа «Ейрі проти Ірландії», яка, хоча і була розглянута з подальшим відхиленням скарги заявниці, проте в ході самого розгляду скарги можна виокремити низку важливих положень, які стосуються права особи на забезпечення права на доступ до правосуддя шляхом забезпечення належної правової процедури звернення потерпілого до суду [9, с. 10–16]. У цьому випадку інтерес викликає не саме рішення по справі, а роз'яснення суду щодо того, що можливості судового звернення заявниці мають бути реальними, а не ілюзорними, тобто потерпіла повинна мати можливість фактично використати зазначені законодавством можливості.

Як було зазначено вище, позитивне закріплення певних прав і можливостей кримінальним процесуальним законодавством України є потрібною і важливою практикою, проте коли справа доходить до реального судового розгляду, стадій кримінального провадження та реальної участі потерпілого в них, виникає низка запитань, зокрема чи можуть позитивні норми процесуального права забезпечити принцип доступності правосуддя в необхідному обсязі без створення додаткових перешкод.

Якщо конкретизувати наведену вище практику ЄСПЛ щодо України, то показовим прикладом є справа «Меріт проти України», в ході якої суд надав роз'яснення, що заходи щодо відшкодування шкоди внаслідок правопорушення або заходи, які забезпечують звернення до суду, зокрема порядок цього звернення, мають реально та безпосередньо сприяти отриманню особою можливості ефективно та в розумні строки вирішити питання щодо свого статусу потерпілого та відшкодування шкоди від кримінального правопорушення шляхом звернення до суду [10, с. 10–19]. Головна теза, яку можна виокремити із судової практики ЄСПЛ в контексті доступності правосуддя для потерпілого, та, що зі всієї множини способів і засобів судового захисту держава повинна сприяти у наданні потерпілому найбільш відповідного його конкретному випадку механізму судового захисту.

Для реалізації наведених вище тез можна запропонувати певні шляхи всебічного вирішення проблеми доступності правосуддя для потерпілого. Для цього звернемося до міжнародної практики. Відповідно до Рекомендації № 6 R(87)18 Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо спрощення кримінального правосуддя» пропонується ввести у країнах-членах Ради Європи так званий «принцип дискреційного обвинувачення». Його суть полягає у тому, що відмова органів, які підтримують обвинувачення, має ґрунтуватися виключно на адекватних доказах вини або на доказах її відсутності [11, с. 116–122].

У зв'язку з цим Консультативна рада європейських суддів виділила три основних підходи щодо вирішення проблеми доступу правосуддя в ракурсі відповідності дій органів, які підтримують обвинувачення, принципам справедливості, розумності строків і засаді доступу до справедливого суду. Першим методом є заборона органу, який підтримує обвинувачення, відмовитися від справи та накладати санкції на правопорушника, якщо докази обґрунтовують кримінальне переслідування. Другий метод дозволяє органу, який підтримує обвинувачення, вирішувати, підтримувати обвинувачення чи ні, навіть у разі достатності доказів для кримінального переслідування. Третій метод дозволяє органу, який підтримує обвинувачення, закрити справу під умовою або з накладенням штрафу на правопорушника за його згодою як альтернативу передачі справи до суду.

Резюмуючи свої рекомендації, Консультативна рада пропонує розробити стандартизовані форми для юридичних документів для ініціювання та ведення судового провадження, що значно полегшить громадянам доступ до правосуддя шляхом спрощення порогу необхідних юридичних знань для звернення за судовим захистом.

Висновки. Беручи до уваги існуючі практики та законодавчі положення кримінального процесуального права України, можна констатувати прогрес у питанні забезпечення потерпілому доступу до правосуддя. А.В. Ляпкін вказує на важливість прокурорського нагляду при забезпеченні процесуальних прав потерпілого, оскільки нагляд за законністю рішень заради запобігання порушенню прав потерпілого органами досудового слідства є основою для подальшого дотримання принципу справедливості та засади доступу до правосуддя [12, с. 81–83].

Особливо цікавою є концепція відновлювального правосуддя у поєднанні з упровадженням медіації у кримінальне судочинство, а також продовження роботи щодо напрацювання усталених спрощених процедур звернення до суду. Також можна наполегливо рекомендувати переглянути стратегію органів, які підтримують обвинувачення, та надати їм додаткову дискрецію щодо можливості вирішення певних категорій справ без громіздкої процедури судового розгляду.

Список використаних джерел:

1. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. Х. : Право, 2008. 304 с.
2. Марочкін І.Є. Доступність правосуддя // Проблеми законності : Республік. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. Вип. 58. С. 125–131.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88.

4. Гловюк І.В. Доступ до суду у кримінальному процесі: проблеми теорії. Часопис Академії адвокатури України. № 11 (2'2011), 2011.
5. Резолюція (78) 8 Комітету Міністрів про юридичну допомогу та консультації. Комітет Міністрів Ради Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_132#Text (дата звернення: 23.09.2020).
6. Рекомендація R (85) 11 Комітету Міністрів державам-членам стосовно положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу. Комітет Міністрів Ради Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_127 (дата звернення: 23.09.2020).
7. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк і ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів. Схвалено на 5 засіданні КРЄС (Страсбург, 22-24 листопада 2004 року), документ № ССЖЕ (2004), ор. 6, 28 с. URL: https://court.gov.ua/userfiles/vsn6_2004.pdf (дата звернення: 25.09.2020).
8. Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, № 30, ст. 260.
9. Case of Airey v. Ireland. Application № 6289/73. Strasbourg, 9 October 1979, 28 p. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57420> (дата звернення: 28.09.2020).
10. Case of Merit v. Ukraine. Application № 66561/01. Strasbourg, 30 March 2004, 24 p. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61685> (дата звернення: 28.09.2020).
11. Рекомендація № 6 R (87) 18 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя». Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. М. : СПАРК, 1998. С. 116–122.
12. Лапкін А.В. Роль прокурора у забезпеченні прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному судочинстві України : монографія / А.В. Лапкін. Х. : Право, 2012. 264 с.